

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІСТА: МОЖЛИВОСТІ «ПРОЧИТУВАННЯ» ТА УПРАВЛІННЯ

У статті на основі аналізу наукової літератури розглядається поняття «місто», «пам'ять» та «пам'ятник», а також їх взаємопов'язаність в міському просторі. Крізь призму розуміння означених дефініцій подається бачення специфіки міського простору м. Донецька, населення якого є строкатим не тільки в національному, соціальному та віковому відношеннях, а й суттєво відрізняється за способом життя. В силу певних політичних процесів, як то перебудова, розвал Радянського Союзу, проголошення незалежності України, населення м. Донецька є носієм різних типів колективної та індивідуальної пам'яті про минуле, що проявляється як в електоральних волевиявленнях донеччан, так і у способі освоювання та «проживання» сучасного простору міста.

Соціально-культурний компонент управлінської діяльності набуває дедалі більшого значення. На сьогодні стає все більш очевидним те, що реалізація будь-якого управлінського рішення перебуває у прямій залежності від того, як саме сприйняло його суспільство і в який спосіб відбулася його легітимація. Сучасна Україна є надзвичайно цікавим полем подібних досліджень, оскільки ми перебуваємо, за оцінками одних дослідників, у трансформаційному полі, за оцінками інших, - у своєрідній «сірій зоні» [1], що вже сама по собі є усталеною формою та результатом трансформаційних процесів. Так чи інакше, ми маємо справу, з одного боку, з перехідними формами управлінських моделей, а з іншого, такими ж перехідними формами колективної діяльності, зумовленої ментальністю, колективною пам'яттю, досвідом громадських дій тощо.

Український державний простір становить цікавий об'єкт дослідження ще й через те, що сьогодні ми маємо справу із вторинними модернізаційними процесами (так званою модернізацією «навздогін»), одним із головних механізмів якої є імітація – тобто копіювання та перенесення на місцевий ґрунт вже наявних моделей чи механізмів [2]. При цьому таке копіювання може спостерігатися або лише на рівні відтворення форми, або може відтворювати одночасно як форму, так і зміст. Очевидно, що у другому випадку суспільство досягає глибших результатів, оскільки перенесені моделі та механізми не тільки зовнішньо підтверджують приналежність держави до так званих «розвинутих», а й починають «працювати». Саме для цього і потрібна робота із так званим соціальним капіталом – населенням держави, від реакції якого на нововведення залежить подальша доля перетворень.

Але така постановка проблеми є занадто широкою і приречена лише на концептуальні виклади сутності та основних ознак даних процесів. Саме тому, не забуваючи загальної мети

роботи – розглянути вплив соціально-культурних чинників на процес прийняття управлінського рішення, – хотілося б зосередитися на невеличкому аспекті означеної тематики, звуживши соціальний простір до меж міста (та до міського самоуправління), та до конструктів «індивідуальна» та «колективна» пам'ять у їх матеріальному втіленні – пам'ятниках. Таку пам'ять складають індивідуальні та колективні уявлення про минуле як країни в цілому, так і власної «малої батьківщини», приміром міста чи регіону, які суттєво впливають на формування системи моральних цінностей, позначаються на процесі вибудовування власної ідентичності та політичному виборі певної спільноти.

Ключовими поняттями дослідження будуть виступати «місто», «пам'ять» та «пам'ятник» як своєрідний соціокультурний маркер міського простору та невід'ємна частина саме міського ландшафту.

Однак, варто зазначити, що всі перелічені дефініції належать до таких, що не мають єдиного та універсального визначення та трактуються залежно від дослідницької мети, обраного підходу або взагалі наукової галузі, з позицій якої розглядається означена проблематика.

На сьогодні місто визначається як населений пункт, мешканці якого зайняті поза межами сільського господарства [3]. Не менш розповсюдженим є визначення міста, надане Ф.Ратцелем наприкінці ХІХ ст., яке зберігає свою актуальність до сьогодні, бо є своєрідною точкою відліку щодо розмежування понять місто та інший тип населеного пункту [4]. На його думку місто - це довгострокове скупчення людей та їх помешкань, які займають значну площу та знаходяться у центрі значних комунікацій. Тобто, так чи інакше, Ф.Ратцель робить акцент на значній території, яку має займати місто, та кількості населення. Однак і тут виникають певні проблеми. Оскільки на сьогодні не існує єдиного світового стандарту – з якої саме кількості мешканців починається місто (так, у Данії містом вважатимуть населений пункт з кількістю мешканців від 250 осіб, в Японії - від 30 тис. осіб, в Росії містом вважається населений пункт, в якому мешкає не менше 12 тис. осіб, з яких не менше 85% зайняте поза межами сільського господарства. Не менш складна ситуація і в Україні, де містом одночасно вважають такі великі населенні пункти, як Київ, Донецьк, Дніпропетровськ та інші, а поруч з ними існують невеличкі населенні пункти на заході України (наприклад, Угнів - найменше за кількістю місто України – 1021 мешканець за переписом 2001 р. [5]), з незначною кількістю мешканців та одно-двох поверховою забудівлею, які мають при цьому статус міста). Тож, такий критерій як «кількість населення» щодо розпізнавання міст України не може бути провідним.

Досліджуючи таке явище, як місто, М.Вебер також визначає його як велике поселення людей, яке є настільки великим, що в ньому втрачається специфічне для спільноти сусідів особисте знайомство між мешканцями. Ця думка в подальшому знайде своє місце в цілому колі кримінологічної літератури, що буде розглядати місто як криміногенний простір саме через

можливість «загубитися», «розчинитися» в міському середовищі, не бути постійно під контролем спільноти, де всі і все про всіх знають [6]. М.Вебер також наголошує на тому, що мешканці міста не зайняті сільським господарством; у межах міста є постійно діючий товарообмін (наявність ринкових стосунків); закріплюється особливий спосіб регулювання поземельних стосунків (що йде спершу через володіння будинком, і лише потім тією землею, яка до нього додається); місто має свою систему права, корпоративність, автономність (часто статус міста може бути наданий ззовні – як, наприклад, Магдебурзьке право – від короля, або статус сучасного міста – від державних органів, з відповідним юридичним оформленням цього статусу і тих змін, що відбулися у зв'язку з цим). І ще один важливий момент – це поняття громадянства, громадянського обов'язку – оскільки право середньовічного міста на автономне існування як правило виборювалося, до цього були активно долучені громадяни міста, зацікавлені в цих змінах [7]. Тож місто, що починалося із громадянської активності, цю ж активність плекало і надалі. Аналогічні приклади можемо знайти і в античному світі – наприклад під час реформ Солона, який зазначив, що мешканець полісу, який був відсторонений від внутрішньополісної боротьби, що призвела врешті – решт до реформування, не може вважатися справжнім громадянином (власне, бачимо чітку вимогу громадянської активності та залучення до управління містом).

В подальшому, означені моменти зберігали свою чинність, однак доповнювалися новими нюансами. Так, у межах культурологічного підходу формується образ міста «як ментального образу морфології, архітектурних та ландшафтних форм, місце концентрації шедеврів та безмежної бездарності, культивованих парків та промислових пейзажів» [8].

До цього додається також досі розпливчата категорія «міський спосіб життя», хоча немає чітких індикаторів його вимірювання (але найчастіше знову ж таки повертаються до виходу міщан за межі сільської «циклічності» [9], зумовленої сільськогосподарським життям та прив'язаністю до природних циклів, а також – до появи в міському просторі «нераціональних» дій з точки зору селянина, на які вистачає часу через наявність певного кола «благ» цивілізації, що позбавляють людину важкої домашньої роботи).

В останній час, через просторове та демографічне розростання міст, поступове зникнення відчутної відмінності між сільським та міським життям, все частіше використовується термін «агломерація» або «урбанізована зона», що означає місто та інші населені пункти, прив'язані до нього та від нього залежні.

Якщо застосувати означене вище до м. Донецька, то він є типовим радянським індустріальним містом. Відвідавши Радянський Союз за часів хрущовського правління, Г.Маркес означив для себе Москву як «найбільше в світі село» [10], в якому все зберігає ознаки сільської місцевості, але є гіпертрофованим – наочна гігантоманія в усьому, що торкається міського простору. Ця характеристика «мандрівника», людини з іншого простору, який, далеко

не все розуміючи, намагається описати нову, відкриту для себе землю, є досить точним описанням середньостатистичного радянського міста. Якоюсь мірою ми можемо означити і Донецьк як велике село, своєрідну урбанізовану зону, що складається із окремих ділянок, частина яких є суто сільськими, частина – робітничими поселеннями навколо заводів, шахт та підприємств, а частина містить усі ознаки сучасного індустріального міста. На користь цього свідчить і сама схема сучасної забудови – бо незалежно від наближеності чи віддаленості від центру міста ми спостерігаємо заселені «острівці» сільського та міського типу, що існують поруч. Про це свідчить і невпорядкованість міських смітників, на які можна натрапити у зонах, дотичних до центру міста (хоча, насправді, вони виникли на околиці одного з поселень, що є складовою частиною міста, але сприймає себе досить автономно, що проявляється, наприклад, у самоназвах окремих міських зон, кварталів, районів тощо). Здебільшого в Донецьку спостерігається ранній початок робочого дня, що є характерною ознакою сільської місцевості (щоправда, модифікований за рахунок наявності виробництв з безперервним циклом або шахт, де робота іде по змінах). Впадає в око і чистота і порядок, які обмежуються «фасадом» (риси, характерна для сільської місцевості, особливо в період активних сільських робіт – прибрано на подвір'ї та вулиці, бо там «люди бачать», а в хаті прибирається рівно настільки, наскільки вистачає часу та сили).

Тобто в донецькому міському просторі співіснують люди, що є носіями як сільських, так і міських практик та способу життя. Його статус міста забезпечений в першу голову адміністративним рішенням щодо надання цього статусу (який, до речі, через жарту історії, мав ще й ознаку випадковості, бо при обранні серед претендентів на центр області Горлівка прогнала через те, що представники партійної комісії, виходячи з авто, потрапили в багнюку на вулиці, а Юзівка привабила чистими вулицями) та спирається на такий критерій, як кількість населення.

Виходячи з цього, з огляду на управлінську перспективу, ми маємо враховувати той факт, що населення Донецька є строкатим не тільки в національному, віковому та інших відношеннях, а й суттєво відрізняється за способом життя. Тут і досі зберігається значна частина не почутих в урбанізованому просторі селян, переселених у міста в межах інтенсивної радянської індустріалізації (саме вони майструють курятники посеред двору багатоповерхівок, захоплюють ділянки землі для вирощування городини та викопують підвали для її зберігання). Для них дім залишається тим самим сільським домом із тією лише різницею, що він – багатоповерховий. А стабільність свого соціального стану вони і надалі пов'язують хоча б із клаптиком землі, з якого можна жити. Натомість ми бачимо і народження суто міської моделі поведінки, з іншим ритмом життя, орієнтацією передусім на інтелектуальну власність та віртуальний капітал, незрозумілі для носіїв сільської ментальності «безглуздим проживанням життя» та витрачанням грошей на розваги.

Наступним поняттям, з'ясування якого є важливим для нашого дослідження, є «пам'ять». Незважаючи на те, що феномен пам'яті привертав до себе увагу дослідників з найдавніших часів, це поняття і досі залишається не до кінця з'ясованим, поясненим, вивченим. Ситуацію ускладнює наявність значної кількості підходів до вивчення цього феномену, сформульованих у різних галузях наукового знання в залежності від точки відліку або кута зору на цю проблему. Однак для нас важливим є розуміння основних операцій пам'яті (запам'ятовування – відтворювання – забування), їх специфіки та її різних типів.

У процесі запам'ятовування в нашій пам'яті закріплюється інформація різного типу – по-перше, це особисті спогади, що містять в собі пам'ять про окремі факти з власного минулого, про самосприйняття себе в минулому, про свою колишню ідентичність тощо; по-друге, це когнітивні спогади - або спогади про знання, «пережиті» або отримані в минулому; та, по-третє, це пам'ять-звичка, яка забезпечує нашу здатність відтворювати певне дійство [11]. Всі ці типи пам'яті нерозривно пов'язані між собою, забезпечують людині напрацювання власного досвіду, засвоєння правил й кодів, а також здатність розігрувати, відтворювати ці правила й коди. Момент пригадування для нас пов'язаний передусім із пам'яттю, бо пригадування для нас – одночасно і подія, за влучним висловом П.Рікьора, «маленьке чудо пам'яті», і акт, який ми можемо зафіксувати. Натомість забування не можна зафіксувати, ми не відчуваємо моменту забування чогось і навіть коли ми помічаємо, що щось забули – це вже знов пригадування. І, нарешті, забування може бути розглянуте як стирання слідів та забування-резерв (коли щось, що ми не пам'ятаємо, може повернутися в необхідний момент і слугувати легітимації існуючого стану речей або адаптації до нового середовища [12].

На думку Моріса Хальбвакса [13] ми можемо говорити про два типи пам'яті – індивідуальну та колективну, які щільно пов'язані між собою, оскільки індивідуальна може спиратися на колективну для підтвердження чи уточнення того чи іншого спогаду, заповнення прогалін або витягнення чогось із глибин пам'яті. Потрапляючи таким чином в колективне ціле, індивідуальна пам'ять видозмінюється, припиняє бути частиною особистого.

У цій взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті з'являється декілька дуже важливих моментів. По-перше, індивіди виявляються здатними запам'ятовувати, витягати з пам'яті свої спогади лише за умови належності до соціальної групи. Саме через це пам'ять людей із різних культур може суттєво відрізнятись, оскільки в них не співпадають спогади, набуті у відповідній соціальній групі та засвоєна ще в дитинстві ментальна карта (семантичний код). «Кожен спогад, хоч яким би особистим він не був, навіть про ті події, єдиними свідками яких ми були, або ж про наші невисловлені думки та почуття, існує лише в системі відносин з усім ансамблем понять, яким володіє багато інших людей. Ця система включає в себе осіб, місця, дати, слова, мовні форми тобто весь той матеріал і всі аспекти морального життя

суспільства, частиною яких ми сьогодні є або до яких належали колись» [14]. З цієї точки зору, розпад СРСР та становлення нових країн, що за своєю суттю відчутно від нього відрізняються, можуть розглядатися нами як своєрідний водорозділ між особами, що є носіями радянської та пострадянської культури. По суті, вони засвоїли відмінні семантичні коди і це робить їх сприйняття сьогодення різним. При цьому варто звернути увагу на ще одне покоління, становлення якого відбувалося саме на стику цих двох суспільств, через це є носієм своєрідного семантичного коду, що вміщує одночасно місця, дати, мовні форми тощо як з радянського, так і з пострадянського простору.

По-друге, образ минулого ніколи не застигає – ми не можемо все пригадати, все розповісти. Щось зникає з нашої оповіді про минуле, видозмінюється, замовчується та забувається. Ми пригадуємо минуле в залежності від вимог нашого сьогодення, точки зору або ситуації, завдяки якій відбулося пригадування [15]. На наших очах Україна, через перманентні редагування та «перечитування» її історії, перетворилася на країну з «непередбачуваним минулим» і ми бачили, що далеко не скрізь така заміна історичної пам'яті пройшла легко та гармонійно, і це дало змогу фахівцям говорити про наявність офіційного та неофіційного історичного дискурсу. А це дуже важливий момент, оскільки неспівпадання цих дискурсів може призвести до відсторонення певної соціальної групи від державної політики та влади, оскільки офіційний дискурс, що конструюється владною групою, фактично конкурує з груповим баченням власного історичного минулого.

По-третє, в процесі пригадування та «проговорювання» певних історичних подій відбувається стандартизація набору спогадів, оскільки всі історії базуються на схожих фундаментах персонального досвіду, однак в значній кількості випадків спогади можуть виявитися «невірними спогадами», оскільки вони виникли внаслідок передусім комунікації, і лише потім – персонального досвіду [16].

Також хотілося б звернути увагу на ще один дослідницький підхід, який дозволяє поглянути на місто під іншим кутом зору, – це підхід, сформульований у межах нової культурної географії (Анрі Лефевр, Едвард Соді, Девід Харві, Долорес Хайден, Лін Лофланд), яка розглядає простір як соціальний продукт, результат культурного та економічного виробництва, який при цьому приховує умови свого формування та з'являється нам як «натуральний» [17]. Так, на думку А. Лефевра, варто оперувати категорією «репрезентація простору», яка включає в себе знаки, коди, типи знання, що виникають на основі «просторових практик». Такі практики створюються передусім фахівцями – архітекторами, дизайнерами, вченими, скульпторами та іншими, однак ці творені просторові практики визначають життя пересічного споживача та задовольняють його потреби. Таким чином, виробництво простору, його сприйняття, осмислення та проживання перетворюються на перманентний процес, в якому втрачається первинне та вторинне – цей рух є циклічним і іде від одного до іншого

рівнозначного компонента. Тому і формується певний просторовий код, який є не просто способом читання та інтерпретації простору, а швидшекоріше способом життя у цьому просторі та способом виробництва цього простору. На думку Харві, будь-яке місце, в тому числі і місто, являє собою поле декількох дискурсивних систем, і те, що нам здається природнім, рідним, аутентичним – є результатом перемоги тієї системи, на боці якої стояла або політична, або символічна влада. Візьмемо також за орієнтир твердження Д. Хайден, про те, що в мультикультурному та мультимасовому просторі рішення про збереження будь-яких міських об'єктів буде завжди рішенням про те, чия версія історії та пам'яті буде домінуючою. В цілому нова культурна географія прокладає містки між такими категоріями як пам'ять, історія та простір міста, зв'язуючи їх в єдину систему, що перебуває у постійному русі, перманентно трансформується під впливом цілої низки чинників.

Одним з цікавих об'єктів щодо розгляду просторово-часових координат міста є пам'ятники як своєрідні маркери міського простору. Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Це знак, який вміщує певний код, що робить його «зрозумілим» для однієї групи, бо несе для неї певну інформацію, що може бути прочитаною, та незрозумілим для іншої, яка не володіє механізмом розшифрування цього коду. Це впливає на процес творення ідентичності - тобто відчуття приналежності до певної соціальної спільноти – району, міста, регіону, держави тощо, яка завжди пов'язується з появою відчуття відмінності від інших, що не є членами цієї групи.

За радянських часів до пам'ятників ставилися з великою увагою. За визначенням, наведеним в Великій Радянській Енциклопедії, пам'ятник - це твір мистецтва, створений для увічнення пам'яті про людей та події. Для пам'ятника, що є зазвичай засобом пропагування ідей домінуючої системи, характерною є функція активного суспільного впливу, яка проявляється не лише у ідейній програмі, а й у самому характері розміщення пам'ятника, як правило, розрахованого на огляд його значною кількістю людей. Враховуючи таке ставлення до пам'ятників за радянських часів, ми можемо розглядати процес встановлення пам'ятників як один із засобів закріплення домінуючого ідеологічного конструкту у свідомості громадян держави. Тим більше, що цей конструкт та його матеріальне втілення у пам'ятниках по-перше, спускався «згори», на підставі офіційних рішень, а не громадянської ініціативи; по-друге, був універсальним, стандартизованим для всіх міст радянської держави; й по-третє, безальтернативним, тобто певне коло соціальних груп не мали змоги репрезентувати своїх героїв у освоєному панівною верствою міському просторі.

Плюралізація міського простору за умов побудови незалежної України додала розмаїття як у ставлення до пам'ятників, так і у стосунки між населенням та пам'ятником як таким. Так можливими варіантами стосунків між мешканцями міста та пам'ятниками можуть бути наступні:

1. Знесення (знищення, демонтаж, зникнення). Міський простір Донецька не переживав гучних демонтажів пам'ятників минулої епохи. З міського простору тихо та без зайвої помпи були прибрані лише гіпсові пам'ятники (за причин їх жалюгідного стану через вплив часу). Мав місце лише один випадок передчасного (з точки зору його фізичного стану), але своєчасного (з точки зору політичної ситуації) зникнення за одну ніч пам'ятника І.В. Сталіну – у 1961 р. після розвінчання культу особи.
2. Перекодування. Прикладом такого перекодування може бути різне «прочитування» пам'ятника Т.Г. Шевченку – за радянських часів як виразника інтересів трудового народу, та за часів незалежності – як видатного сина українського народу.
3. Ігнорування. У цьому випадку пам'ятник сприймається як звичний елемент міського ландшафту, який мешканці вже не помічають. Також ігнорування може проявитися у разі звуження публічного простору (що відбувається за рахунок розширення Інтернет-комунікацій, появи Інтернет-шопінгу, працевлаштування, що передбачає роботу вдома або наявність персонального авто, що дозволяє людині швидко переміститися із одного локалізованого простору (наприклад, дому) до іншого (роботи). Все це врешті-решт робить непотрібними значну кількість публічних сфер, які раніше існували в місті).
4. Переназивання. Ще одна цікава форма стосунків між пам'ятником та мешканцями міста, яка є своєрідним засобом освоєння «чужого». Особливо це стосується пам'ятників, що були нав'язані «згори» - офіційні, далекі та чужі, нав'язані міській спільноті, вони ставали більш «теплыми» та своїми після того, як були переназвані по-своєму, часто в жартівливій формі (що так само знижувало рівень офіціозу). Донецьк знає немало прикладів такого переназивання.
5. Фізичне втручання глядача. Тут мається на увазі будь-яка комунікація глядача з пам'ятником. Це може бути додавання якогось елемента (як, наприклад, букетик квітів або сигарети, які регулярно вкладають в руку пам'ятнику Й.Кобзону) або віднімання елемента пам'ятника (від невеличкої деталі до викрадення пам'ятника в цілому – як відомий випадок в Донецьку про пам'ятник паровозу, зданий на металолом).

Щодо зміни ставлення до пам'ятників за часів незалежності, то можемо позначити наступні тенденції:

- 1) «регіоналізація» пам'яті, яка проявляється у встановленні пам'ятників переважно місцевим діячам, або прив'язаним до місцевих подій (як, наприклад, «Парк кованих скульптур», що виник внаслідок регулярного щорічного змагання ковалів) і подовжується навіть до скито-сарматських часів (що проявляється не лише у пам'ятниках, а й у торговельних брэндах, використанні у символіці скіфського «звіриного» стилю тощо). До речі, із встановлених в Донецьку за часів незалежності України пам'ятників жоден не має загальнонаціонального значення.

- 2) десакралізація та демонументалізація (перша досягається за рахунок іронічного ставлення до колишніх, сакральних у межах радянської системи об'єктів, друга – за рахунок встановлення «близьких», немонументальних пам'ятників, зазвичай без постаменту та на людський зріст, що полегшує комунікацію із пам'ятником, зменшує його велич, робить його частиною «звичайного» світу міста).
- 3) деполітизація, яка проявляється у встановленні пам'ятників не політичним особам, а скоріше тим, хто репрезентує інші сфери життя суспільства – економіку, культуру, спорт тощо, або взагалі не несе в собі репрезентації будь-якої сфери чи особи, являючи собою абстрактний витвір мистецтва.

В цілому ж зазначимо, що міський простір є результатом культурного та економічного виробництва, представлений в просторово-часових координатах. Він не є застиглою формою, оскільки перебуває у процесі перманентного «творення», «проживання» мешканцями міста, від ментальності, історичної колективної та індивідуальної пам'яті, вироблених знаків, символів, мовленнєвих конструктів тощо, залежить як змістовне наповнення міського простору, так і реакція міської спільноти на будь-які офіційні управлінські рішення та впливи. З'ясування можливих соціальних реакцій, що базуються на колективній пам'яті та ідентичності, може сприяти оптимізації управлінського процесу на міському рівні.

Література

1. Див.: Caroters.T. The end of the Transitional Paradigm // Journal of Democracy, 2002, vol.13, № 1, pp.6-21; Бекешкина И.Э. Украина - в транзите или в «серой зоне»? // Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание / Под ред. О.Д. Куценко. – Харьков: Узд.центр Харьковского національного университета им. В.Н.Каразина, 2004. - С 354 – 375.
2. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб.учебн.материалов / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. - М.: Изд. дом «ИНФРА-М», «Весь мир», 2001. – 304 с.
3. Город. Википедия. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4>
4. Вагин В. Социология города. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: [www.gumer.info/bibliotek Buks/Sociolog/Vagin](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin)
5. Мельник І. Жовківський шлях // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 36. – С.496.
6. Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. / Под общ.ред и с предисл. Л.О.Иванова. – М.: Изд.группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С.151-155.

7. Вебер М. Избранное. Образ общества.: Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С.309-330.
8. Вагин В. Социология города. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin
9. Див.: Ромашко С. Монумент-сувенир-улика: временная ось мегаполиса. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/rom.html>
10. Маркес Г. Г. СССР: 22 400 000 квадратных километров без единой рекламы Кока-Колы. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: http://noblit.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=47&pop=1&page=0&Itemid=33
11. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С.62.
12. Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. - С.572-629.
13. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // [НЗ №40-41 \(2-3/2005\)](#). – [Электронный ресурс]. – Доступно на: <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>
14. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С.64.
15. Див.: Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. - С.618; Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // [НЗ №40-41 \(2-3/2005\)](#). – [Электронный ресурс]. – Доступно на: <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>.
16. Вельцер Г. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы. – [Электронный ресурс]. – Доступно на: <http://www.nz-online.ru/index.phtml?aid=30011367>
17. Черняева Н.А. Культурная география и проблематика «Места». – [Электронный ресурс]. – Доступно на: [http://proceedings.usu.ru/proceedings/?base=mag/0035\(01_09-2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp](http://proceedings.usu.ru/proceedings/?base=mag/0035(01_09-2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp)